
КУЗНЕЦОВА НАТАЛІЯ СЕМЕНІВНА,

*доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук
України, професор кафедри цивільного права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

КОХАНОВСЬКА ОЛЕНА ВЕЛЕОНІВНА,

*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії
правових наук України, професор кафедри
цивільного права Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

Сучасне приватне право України: вектори європейського розвитку

«Цивільне право споконвіку і за самою своєю структурою було правом окремої людської особистості, сферою його свободи і самовизначення. Тут уперше зародилося уявлення про людину як суб'єкта прав, тобто уявлення про особистість, як про щось юридично самостійне і незалежне навіть по відношенню до держави і його властей», – писав у своїй відомій праці «Основні проблеми цивільного права» Йосип Олексійович Покровський [1, с. 39]. Ця незвичайна за стилем написання книга була опублікована як окреме видання наприкінці буремного 1917 р., напередодні жовтневого перевороту, і 2017 р. цивілісти будуть відзначати сторіччя з моменту її появи як надзвичайну подію. Робота видатного цивіліста вражає сучасністю змісту практично кожної сторінки, витребуваними сьогодні ідея-

ми моральності у праві й відповідальності юриста за еволюційний шлях розвитку права і суспільства, за пошуки цивілізованого вирішення міждержавних спорів і відповідального нормотворення. Ми згадуємо Й. О. Покровського ще й тому, що він працював в Університеті Святого Володимира (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка) і залишається найвідомішим романістом, одним із небагатьох публіцистів у сфері приватного права, роботи якого зрозумілі й цікаві не лише спеціалістам, а й усім, хто цікавиться зародженням і перспективами цивільного права. Його прогресивні ідеї і ліберальні погляди і сьогодні надихають нас на самовдосконалення і пошуки перспективних і ефективних шляхів вирішення правових проблем. Тому розуміння витоків сучасної європейської

правової свідомості українців слід шукати ще у наукових працях наших видатних співвітчизників – цивілістів минулих століть, в органічному сприйнятті народом України гуманістичних і культурних європейських цінностей.

Слід зазначити, що термін «цивільне», або «приватне», право відомий із давніх-давен. Вже римські юристи оперували цими термінами, поділяючи всю широку сферу права публічного і сферу права приватного, або цивільного. Відтоді цей поділ є видатним здобутком юридичної думки, базисом класифікації правових явищ.

Для України, з часу набуття нею державної незалежності, як і для будь-якої сучасної держави, нині стало актуальним питання про орієнтаційні напрями політичного, соціального, економічного і правового розвитку.

Друга половина минулого століття та початок нового в суспільному житті характеризуються посиленням інтеграційних процесів, активізація яких була також обумовлена розпадом СРСР і співдружності країн соціалістичного табору. Нині ці процеси набули більш драматичних форм і вилились у справжнє протистояння у виборі цивілізаційних шляхів розвитку суспільства в пострадянських державах.

Підписання у 1992 р. Маастрихтського договору і створення на його основі Європейського Союзу засвідчило новий етап у формуванні потужної інтегрованої структури в Європі, яка передбачала не лише зближення європейських співтовариств на базі спільного та єдиного ринку, а й вирішення питань політичного співробітництва в Європі [2, с. 8].

Таке рішення, безумовно, сприяло також процесу правової інтеграції, формуванню спільного правового простору, спрямованого на створення умов для вільного руху людей, товарів, робіт, капіталів.

Як резюмується установчими договорами Євросоюзу, гармонізація його права з національними правовими системами досягається не примусовим узгодженням відповідних правових норм, а шляхом добровільної відмови держав-членів від частини своїх повноважень, пов'язаних з економічною і політичною доцільністю. Унаслідок такого переходу відбувається оптимальний з точки зору балансу інтересів розподіл законодавчих повноважень і відповідальності між національними та європейськими (наддержавними) структурами.

Створення Європейського Союзу, яке було обумовлене необхідністю подолання розбіжностей, встановлених національними правовими системами у сфері формування єдиного європейського ринку (перш за все у митному, податковому, конкурентному, міграційному праві), спонукало до гармонізації та уніфікації правових приписів, перш за все публічно-правового характеру, з метою забезпечення вільного обміну товарами і послугами, вільного руху капіталів і вільного пересування громадян різних держав на території об'єднаної Європи.

Таким чином, можна констатувати, що першочергові завдання уніфікації національних законодавств і створення права Європейського Союзу знаходилися в площині публічного права (митного, податкового, конкурентного, мігра-

ційного). Що ж до уніфікації та гармонізації приватного права, то цей процес розвивався еволюційно, і його витоки в історичному вимірі значно передують ідеї створення ЄС, оскільки він був обумовлений об'єктивними чинниками, що супроводжували розвиток міжнародної торгівлі і в цілому міжнародне співробітництво у сфері приватно-правових відносин.

Така уніфікація та гармонізація здійснювалися шляхом прийняття універсальних конвенцій, як, наприклад, Віденської конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (1980) [3] і рекомендаційних актів, таких як Інкотермс [4], Принципи міжнародних комерційних договорів [5] тощо.

Важливим кроком на шляху гармонізації європейського приватного права стала ідея створення Європейського Зібрання контрактного права, яка була реалізована комісією, очолюваною професором Оле Ландо [6].

Робота, розпочата в середині 1989 р., дала перші результати у 1994 р., коли була завершена підготовка першої частини Принципів (схвалена резолюцією Європарламенту та опублікована в 1995 р.). У подальшому друга частина була переглянута і переструктурована, її консолідована редакція була опублікована в 1999 р. [7]. Ця консолідована друга частина включала принципи, що регулюють укладення договорів, дійсність, тлумачення, зміст договорів, повноваження агентів, виконання договірних зобов'язань, невиконання, порушення) договорів, а також засоби правового захисту.

Третя частина Принципів побачила світ у 2002 р., коли були опубліковані додаткові глави, що охоплювали регламентацію множинності кредиторів і боржників, уступки вимоги, переведення боргу, зарахування вимог, позовної давності та деяких інших важливих інститутів договірної права [8]. Принципи європейського договірної права, які розроблялися видатними європейськими фахівцями в галузі приватного права впродовж 20 років, є важливим джерелом сучасного приватного права. Вони, хоча і є продуктом приватної ініціативи, не мають статусу акта «наднаціонального» або «міжнародного права».

Сьогодні можна із впевненістю стверджувати, що вони відіграли (і продовжують відігравати) важливу роль у процесі гармонізації європейського приватного права.

У подальшому ці роботи розширилися до масштабів підготовки Європейського кодексу приватного права. І хоча спершу це не викликало значного оптимізму в юридичній спільноті, цивілісти сприймали цей проект доволі реалістично [9, с. 66–67].

У подальшому Робоча група зі створення Європейського цивільного кодексу та Група із досліджень чинного приватного права підготували науковий проект загальної довідкової схеми (Draft of a Common Frame of Reference – DCFR), до якого були включені принципи, визначення та модельні норми європейського приватного права у консолідованій редакції [10]. У DCFR відображені сучасні підходи до змісту найбільш витребуваних комерційним оборотом інститутів зобов'язального права.

Це дозволило стверджувати відомому фахівцю у галузі міжнародного приватного права і міжнародного комерційного арбітражу О. С. Комарову, що «DCFR являє собою правовий текст, опрацьований на основі високорозвинутого цивільного права, яке обслуговує високорозвинуту ринкову економіку. Цей документ продовжує континентальну традицію кодифікованого права...» [11, с. 15].

Підготовка проекту чинного Цивільного кодексу України [12], розпочата в 1992 р., за часом збіглася з процесами гармонізації приватного права у країнах Європи. Отже, європейські тенденції зближення цивільно-правових норм, що регулюють перш за все відносини у сфері обороту, безумовно, вплинули на зміст відповідних норм Цивільного кодексу України.

Загалом 90-ті рр. ХХ ст. виявилися надзвичайно сприятливим періодом для української цивілістики, для піднесеного, романтичного правосприйняття і правотворення. Підтвердженням тому і стала розробка провідними українськими вченими нового Цивільного кодексу України, а Книга друга, присвячена особистим немайновим правам фізичної особи, – перемогою багатомірних прагнень людства про втілення у праві понять моральності, справедливості, ідеї самоцінності кожної окремої особистості.

Водночас слід враховувати, що за більше ніж десятиліття, яке відділяє нас від уведення в дію Цивільного кодексу України, відбулися певні зміни як на національному, так і на європейському рівні. Можна стверджувати, що положення ЦК України потребують

ревізії з огляду на формування судової практики їх застосування, а також європейських тенденцій розвитку приватного права за цей період. Утім у процесі прийняття Цивільного кодексу України він був значно змінений, причому не у кращий бік.

Це ставить на порядок денний питання про звільнення Цивільного кодексу України від конструкцій, які руйнують його цілісність, порушують принципи системності його як стрижневого акта приватного права. Щодо цього достатньо згадати історію появи ч. 2 ст. 316 Цивільного кодексу України, яка закріпила право довірчої власності як особливий вид права власності, або нову редакцію ст. 228 Цивільного кодексу України, яка фактично відновила цивільно-правову конфіскацію, від якої принципово відмовилися розробники проекту Цивільного кодексу України. Можна навести й інші приклади «поліпшення» проекту ЦК України у процесі його доопрацювання спеціальною депутатською комісією, а також у ході внесення численних змін і доповнень, обґрунтованість яких нерідко була доволі сумнівною.

Цивільний кодекс України належить до низки фундаментальних законодавчих актів держави, які мають забезпечити сталий розвиток її економіки і водночас реалізацію основних соціально-економічних і особистих прав громадян. Підкреслюючи тісний зв'язок Цивільного кодексу України з інститутами громадянського суспільства, його не випадково називають «економічною Конституцією» або «Кодексом громадянського суспільства».

Виходячи із такої ролі Цивільного кодексу України у розбудові правової держави, зміни, які пропонується вносити до цього акта, мають бути виваженими, обґрунтованими, системними за своїм характером і повинні визначати перспективу розвитку приватно-правового регулювання суспільних відносин.

Цивілістична наука України має своїм основним завданням проведення досліджень, спрямованих на вдосконалення чинного цивільного законодавства. Одним із пріоритетних напрямів розвитку науки приватного права є ґрунтовний аналіз судової практики і в цілому правозастосування як однієї з важливих функцій держави та зокрема судової системи. Водночас дотепер в Україні відповідні глибокі системні дослідження відсутні. У цілому такі фундаментальні теоретичні проблеми приватного (цивільного) права, як система цивільного права, його співвідношення із цивільним законодавством, джерела сучасного приватного (цивільного) права, методологія приватного (цивільного) права, місце цивільного права в системі сучасного права України, співвідношення з іншими галузями права, не стали предметом докторських дисертацій.

Орієнтація на європейський вектор розвитку вимагає від цивілістів України не тільки усвідомлення нових підходів до визначення проблематики наукових досліджень, а й формування нового цивілістичного мислення, сприйняття категорій та конструкцій сучасного європейського приватного права, яке впродовж більш ніж двох десятиліть формується в Європі і входить в євро-

пейську правосвідомість через призму принципу верховенства права, пріоритету прав і свобод людини, засад добросовісності та справедливості.

Сучасний розвиток права актуалізує проблему забезпечення міжгалузевих зв'язків цивільного права.

Перш за все такі зв'язки існують у сегменті приватного права, у структурі якого цивільне право є стрижневим елементом, оскільки його засадничі принципи є певним фундаментом для розвитку сімейного, трудового, комерційного, корпоративного, інформаційного, міжнародного права і права інтелектуальної власності. Отже, дослідження як особливостей дії загальних засад у відповідних сферах приватного права, так і забезпечення єдності правового регулювання всієї маси приватно-правових відносин, є важливим напрямом розвитку цивілістичної науки.

Традиційно важливим і актуальним є дослідження співвідношення матеріально-правового і процесуального регулювання приватно-правових відносин. Однак хоча ці напрями і об'єднані однією науковою спеціальністю, але допоки дослідження проводяться автономно: цивільно-правові аспекти аналізуються окремо, цивільно-процесуальні – також окремо. Ми говоримо, що зміст і форма є нерозривно пов'язаними явищами, але в науковій практиці ця теза залишається доволі декларативною.

Реанімація поділу права на приватне й публічне знову поставила на порядок денний цілу низку теоретичних питань, зокрема про співвідношення та можливу взаємодію норм приватного

та публічного права, про роль і місце публічно-правових елементів у механізмі регулювання приватно-правових відносин, наприклад, положень щодо державної реєстрації юридичних осіб, державної реєстрації актів громадянського стану, реєстрації об'єктів інтелектуальної власності тощо.

Водночас у публічному праві активно використовуються такі цивілістичні інструменти, як юридична особа, договір, збитки тощо. Це дало підставу для висновку про конвергенцію приватного і публічного права [13, с. 117].

Не ставлячи завдання детально проаналізувати ступінь взаємопроникнення приватного і публічного права у процесі здійснення правового регулювання суспільних відносин, можна беззаперечно стверджувати, що в сучасних умовах між публічним і приватним правом залишаються принципові відмінності, які існують об'єктивно, але між публічним і приватним правом немає нездоланної прірви. Це робить важливим врахування особливостей впливу норм приватного права і норм публічного права на окремі явища і процеси, що підпадають під їх дію (регулювання). За таких умов ймовірно доцільно проводити комплексні дослідження, які передбачають аналіз як приватно-правових, так і публічно-правових аспектів такого регулювання, оскільки тільки такий підхід може забезпечити баланс публічних і приватних інтере-

сів, ефективність дії правових інструментів, максимальне задоволення потреб як суспільства в цілому, так і окремих громадян. У цьому розумінні пророчими можна назвати слова Й. О. Покровського: «Якщо ми не припускаємо перетворення людини у простий засіб для цілей інших, то, очевидно, вищою істиною для нашої моральної свідомості є ідея самоцінності людської особистості. Тільки такий правовий порядок ми можемо вважати етично бездоганим, в якому кожна окрема людина буде рівною мірою з іншими розглядатися як самоціль, визнаватиметься однаковою самоцінністю» [1]. Заради цього працює нині вся світова прогресивна наукова цивілістична думка.

Розглядаючи питання про орієнтацію українського приватного права на європейські стандарти, напрями та механізми забезпечення відповідності, слід особливу увагу приділяти вивченню досвіду країн Східної та Центральної Європи, Балтії, які вже пройшли цей шлях і сьогодні є членами Європейського Союзу.

Міжнародна співпраця України із зарубіжними колегами, обмін результатами наукових досліджень, участь у спільних проектах, безумовно, збагатять українську цивілістичну думку і, можливо, певною мірою будуть корисними і для європейської правової спільноти.

Список використаних джерел

1. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – Изд. 3-е, стереотип. – М. : Статут, 2001. – 353 с.
2. Опришко В. Ф. Право Європейського Союзу: Загальна частина : підруч. для вищ. навч. закл. / В. Ф. Опришко, А. В. Омельченко, А. С. Фастовець. – К. : Вид. КНЕУ, 2002. – 460 с.

3. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі – продажу товарів від 11 квітня 1980 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_003.
4. Інкотермс. Офіційні правила тлумачення торговельних термінів Міжнародної торгової палати [Електронний ресурс]. Видання МТП № 560. Введені в дію з 01.01.2000. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/988_007.
5. Принципы международных коммерческих договоров (принципы УНИДРУА (UNIDROIT) от 01.01.1994 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_920.
6. Ole Lando Guest Editorial: European Contract Law after the year 2000 (1998) 35 Common Market Law Review.
7. Lando O. Principles of European Contract Law, Part I and II / O. Lando, H. Beale. – The Hague, 1999.
8. Introduction to the Principles of European Contract Law prepared by The commission on European Contract Law [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cbs.dk/departments/Law/staff/ol/commission_on_ecl/survey_pecl.html.
9. Кодифікація приватного (цивільного) права України / А. С. Довгерт, О. А. Підпригора, Д. В. Боброва та ін. ; ред. А. С. Довгерт. – К. : Укр. центр правн. студій, 2000. – 336 с.
10. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR); Outline Edition [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/justice/policies/civil/docs/dcfr_outline_edition_en.pdf.
11. Рассказова Н. Ю. Модельные правила европейского частного права / Н. Ю. Рассказова. – М. : Статут, 2013. – 989 с.
12. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
13. Коршунов Н. М. Конвергенция частного и публичного права: проблемы теории и практики / Н. М. Коршунов. – М. : Норма, ИНФРА – М., 2011. – 256 с.